

УДК 37.035–37.015.4

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА: СУТНІСТЬ, ТИПОЛОГІЧНІ ТА ВИДОВІ ОЗНАКИ

Лякішева А.В.

Розглядається проблема соціальної поведінки, її сутність, типологічні та видові ознаки; розкрито суть поняття “поведінка”. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття “соціальна поведінка” та деталізовано представлено види соціальної поведінки.

Ключові слова: поведінка, соціальна поведінка, типи соціальної поведінки, види соціальної поведінки.

Рассматривается проблема социального поведения, ее сущность, типологические и видовые признаки; раскрыта суть понятия “поведение”. Проанализированы различные подходы к определению понятия “социальное поведение” и детализировано представлено виды социального поведения.

Ключевые слова: поведение, социальное поведение, типы социального поведения, виды социального поведения.

The article addresses the problem of social behavior, its essence, typological and specific features; the essence of the concept “behavior” is explained. Different approaches to the definition of “social behavior” are analyzed and types of social behavior are described in detail.

Key words: behavior, social behavior, types of social behavior, kinds of social behavior.

Трансформаційні процеси, що мають місце в сучасному українському суспільстві, зумовлюються як негативні (поглиблення духовної кризи, відмова від стійкої системи звичних та усталених цінностей), так і позитивні явища. Серед останніх провідна роль належить зміні в суспільній свідомості поглядів на роль особистості в соціумі: у дихотомії “особистість – суспільство” спостерігається зміщення акцентів – особистість стає головним компонентом, окрема людина більше не розглядається як складова соціального механізму, а постає як найвища соціальна цінність. У цьому контексті підвищується інтерес до проблем соціальної поведінки – визначення її сутності, видів і способів реалізації.

Ці питання привертали увагу дослідників минулого (М.Бобньова, Л.Виготський, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн); не втрачають вони своєї актуальності й в умовах сучасності (М.Александрова, І.Бех, Т.Кравченко, Л.Орбан-Лембрик, Є.Пеньков та інші).

Мета статті – на основі аналізу літератури розкрити сутність соціальної поведінки, схарактеризувати її типи та видові ознаки.

Основний зміст. Звернення до наукових джерел засвідчує, що, розкриваючи сутність поняття “поведінка”, дослідники часто акцентують на її ціннісному аспекті. Так, С.Анісімов розуміє поведінку як “дії людини, що оцінюються з погляду їхньої значущості” [2, с. 16]. Автори колективної монографії

“Мораль: сознание и поведение” Н.Головко, Л.Буева, В.Шердаков стверджують, що поведінка визначає ціннісний аспект людської діяльності [5, с. 24]. На думку О.Волченко, індивідуальні здібності і задатки особистості найбільш яскраво проявляються в її поведінці, що стало передумовою виокремлення дослідником категорії морально-звичної поведінки [3, с. 81].

На аксіологічному характері поведінки фокусують увагу Г.Акмамбетов та А.Хамідов, інтерпретуючи її як вид діяльності, що передбачає самостійний вибір лінії поведінки та відповідальності за неї. На думку цих дослідників, моральна позиція особистості адекватно набуває прояву у зовнішніх діях, а сама поведінка здійснюється на основі свідомовольових зусиль і залежить від самого діючого суб’єкта [9, с. 161].

Якщо керуватися інформаційним підходом, поведінка може бути визначена як “сукупність реакцій системи (якою є людський організм) на інформацію, що надходить ззовні”. Реагуючи на зовнішній сигнал, “система певним чином поводить себе і в такий спосіб взаємодіє з навколишнім середовищем, пристосовується до нього. Тому поведінку можна визначити як спосіб адаптації системи до навколишнього середовища. При цьому в процесі поведінкових реакцій відбувається обмін інформації системи із середовищем” [1]. Це визначення є

слухним як щодо найпростіших, так і щодо більш складних систем, до яких належать людина і соціум.

Згідно з поглядами М.Робера та Ф.Тильмана, "поведінка індивіда – це реакція, спрямована на зміну ситуації з метою задоволення своїх потреб" [8, с. 77].

Отже, поведінка людини – це вчинки, які можна спостерігати, дії індивідів, їхня певна послідовність, що так чи інакше зачіпають інтереси інших людей, груп, усього суспільства. Людська поведінка набуває соціального змісту, стає особистісною, коли особистість залучена у спілкування з іншими людьми. Йдеться насамперед про свідому поведінку, реалізацію в діях і вчинках таких зв'язків і взаємовідносин, в яких суб'єкт поведінки бере участь як розумна істота, котра свідомо ставиться до своїх дій.

Звідси соціальна поведінка може бути інтерпретована як зовнішній прояв, у якому виявляється конкретна позиція людини, її настановлення. Це форма перетворення діяльності в реальні дії щодо соціально значущих об'єктів.

Аналіз змістовно-сенсового аспекту соціальної поведінки як предмета соціальної філософії здійснено Т.Спіріною, яка робить спробу подати критичне осмислення засад цього феномену, а також пропонує своєрідний проект її регулювання. Дослідниця розглядає соціальну поведінку особистості в логіці категорії буття як процес реалізації індивідом своїх можливостей "бути" в просторі міжособистісних взаємодій. Цей процес, на її думку, має дуалістичний характер, набуває відповідного прояву в діях і вчинках особистості. Дія є цілорациональною, орієнтованою на інструментальний успіх, який відображає причино-наслідкові зв'язки. Вчинок – це особлива дія, яка "характеризується унікальністю, одиничністю, подієвістю, нетехнічністю (іншими словами можна сказати, що вчинок не є доцільною дією), аксіологічністю". Підґрунтя дії – необхідність, підґрунтя вчинку – свобода особистості. Діючи, особистість "реалізує свої можливості щодо заданих у суспільстві зразків, норм, правил; учиняючи – відповідно до своєї індивідуальності і неповторності" [6].

У процесі дослідження соціальної поведінки Т.Спіріна виходить з того, що якими б "не були об'єктивні умови і соціальні детермінанти, людина здатна сама вибудувати лінію своєї долі, поводячись певним чином щодо соціального світу". Тому важливим моментом під час розгляду соціальної поведінки, на переконання автора, є аналіз того, як у процесі дій конкретна особистість виявляє себе творцем власного буття. Будь-яка людина не народжується суб'єктом, а стає ним мірою виокремлення себе з навколишньої дійсності та протиставлення себе їй як об'єкта впливу. Бути суб'єктом – найважливіша якість людини.

Заслуговує на увагу обґрунтована Т.Спіріною особистісно орієнтована модель управління соціальною поведінкою, що передбачає принципове зміщення суспільних пріоритетів у бік людини, індивіда, особистості. Ця модель відмовляється від трансформації відомих раніше способів регулювання і становить нову форму управлінських відносин. Вона передбачає, по-перше, орієнтир на людину не як на сукупність соціальних ролей, а як на особистість; по-друге, визнає пріоритет індивідуального, знімаючи тим самим відчуження індивіда від суспільства; по-третє, стверджує зміну традиційних принципів управління: "нор-

мативність", "контроль", "стабільність" – на "партнерство", "гуманність", "згоду". Основним принципом особистісно орієнтованої моделі регулювання соціальної поведінки визначено комунікативність як механізм актуалізації суб'єктності людини. Ключовим елементом моделі названо цінності, які впорядковують навколишню соціальну дійсність і сприяють гармонійному розвитку соціальних відносин. До таких цінностей Т.Спіріна зараховує зразки соціальної поведінки.

У психології домінує діяльнісний підхід до вивчення соціальної поведінки особистості, представлений дослідниками психологічних шкіл С.Рубінштейна та О.Леонтьєва. Становленню цих шкіл сприяли праці Л.Виготського, його концепція історії культури як розвитку системи знаків, що прислугуються управлінню поведінкою людини. Психологи також акцентують на аналізі потреб (А.Петровський), почуттів, інтересів, ідеалів, світогляду (С.Рубінштейн), настановлень (А.Асмолов) як збудників соціальної поведінки.

Соціологія вивчає соціальну поведінку людини як представника великих соціальних груп, суб'єкта соціальної взаємодії. Соціологічна парадигма сягає корінням традицій американської соціології, яка розвивалася в межах позитивної соціальної орієнтації, що була започаткована в 20-ті рр. ХХ ст. У 1950–1960-х рр. на неї орієнтувалася більшість західних соціологів як у теоретичних, так і в емпіричних дослідженнях. У цьому контексті соціальна поведінка розглядається в логіці соціальної дії, теорія якої розроблена М.Вебером, Ф.Знанецьким, Г.Беккером, В.Парето, Т.Парсонсом, Ю.Хабермасом.

У запропонованій Ч.Анковицом та Дж.Келуджером концепції соціальна поведінка значною мірою регулюється спробами індивіда задовольнити соціальні потреби. При цьому наголошується, що всі індивіди керуються переважно прагненням досягти успіху і визнання, але відрізняються за рівнем і манерами, якими реагують на цю потребу. Залежно від цих факторів поведінка може бути:

1) культурно зумовленою, якщо в її підґрунтя покладаються економічні, соціологічні або антропологічні фактори – звичаї, традиції, цінності;

2) індивідуально орієнтованою, якщо зумовлюється внутрішніми і генетичними, фізіологічними та психологічними потребами;

3) ціннісно орієнтованою, тобто побудованою на системі моралі [10, с. 19].

Згідно з цією типологією дослідники розрізняють три типи поведінки: 1) рефлексивну (успадковані рефлекси); 2) звички (неусвідомлені дії, зумовлені системою настановлень, що склалися); 3) розумну поведінку, яка спирається на логіку [10, с. 25].

В основу типології соціальної поведінки, яка була розроблена К.Левінім, покладена теза про те, що її типи зумовлені, з одного боку, внутрішніми потребами, а з іншого – індивідуальними особливостями реагування на окрему ситуацію. Залежно від цього виокремлюються два основні типи поведінки: польова і вольова. Кожна людина в присутності інших відчуває на собі вплив психологічного поля, однак реагує на нього по-різному. "Якщо людина під час здійснення вчинків підпорядковується своїм намірам, які відповідають валентності речей, то це вольова поведінка. Якщо ж людина підпорядковується валентності ре-

чей, відбувається відмежування поведінки від потреби. Така поведінка називається польовою” [4, с. 47].

Отже, в цій типології провідним фактором характеристики поведінки є воля. Індивід з розвиненими вольовими якостями здатний “встати над полем” і виконувати опосередковані дії, тоді як індивіди зі слабкою волею підкоряються зовнішньому тиску і не спроможні здійснювати самостійні вчинки.

Польовий тип поведінки, описаний К.Левіним, сьогодні прийнято називати конформним.

Розглядаючи походження конформізму, французькі дослідники М.Робер і Ф.Тильман стверджують, що всі люди певною мірою володіють стадним інстинктом, тобто поведінка кожного містить уроджений автоматизм, який спонукає його йти за вожаком. Найбільшою мірою цьому інстинкту підкоряються індивіди з нерозвинутою свідомістю, ті, в кого особистісні якості недостатньо диференційовані. Конформізм є більш цивілізованим явищем, що пов’язане зі свідомим визнанням групових норм та цінностей і передбачає примус [8, с. 111].

Грунтуючись на такому розумінні конформізму, М.Робер і Ф.Тильман виокремлюють три його стадії:

1) стихійний конформізм, який передбачає не-свідомі дії, що є характерним для нерозвинутої свідомості;

2) девіантство – прагнення виділитися, яке виражає протест проти групових норм і цінностей, по суті – антиконформізм;

3) свідомий конформізм – свідоме визнання індивідом групових правил і дотримання їх [8, с. 13].

Відзначається, що людина може внутрішньо не приймати групові норми, але зовнішньо підкорятися їм, виявляючи лише зовнішній конформізм. Повна відмова від власних принципів і прийняття групових норм та цінностей як внутрішньо, так і в зовнішніх діях, названо повним конформізмом. Водночас можна припустити, що людині не доводиться використовувати такий стиль поведінки, якщо норми і цінності групи узгоджуються з її власними.

Заслуговує на увагу теорія, запропонована американськими дослідниками Д.Стоком і Х.Селеною, котрі звертаються до типології форм адаптації індивіда до нового середовища, вирізняючи боротьбу, втечу, пошук пари або підкорення [11, с. 10]. Вибір індивідом тієї або іншої форми адаптації пов’язаний з рівнем розвитку його особистості: лише сильні особистості будуть відкрито протистояти груповим нормам і цінностям. Ці дослідники також вирізняють категорії потенційної і реальної поведінки, наголошуючи, що кожний індивід володіє значною кількістю потенційних можливостей. Те, яка з них буде реалізована, значною мірою залежить від ситуації [11, с. 9]. Щодо реальної поведінки, вона майже завжди залежить від відповідності культури групи внутрішній культурі індивіда [11, с. 33].

У працях російських соціологів В.Афанасьєва, А.Здравомислова, Г.Осипова, Ж.Тощенко, С.Фролова, В.Шепеля, В.Ядова соціальна поведінка розглядається як соціальні дії індивідів або соціальних груп.

Так, В.Ядов розробив диспозиційну концепцію регуляції соціальної поведінки індивіда. В її основу покладена теза про те, що людина володіє складною системою різноманітних диспозиційних утворень, які організовані ієрархічно й регулюють її поведінку.

Кожний рівень цієї системи містить три компоненти: потребу, що класифікується з погляду залучення індивіда до різних сфер соціальної діяльності; ситуацію, в якій діє індивід і яка “зустрічається” з певними потребами; диспозиційне утворення, що регулює поведінку і діяльність індивіда.

На першому, нижчому рівні утворюються елементарні фіксовані настановлення. Вони формуються на основі потреб фізичного існування і найпростіших предметних ситуацій. Ці настановлення не мають модальності й не усвідомлюються; вони лише покладаються в основу свідомих процесів.

Другий рівень – соціально фіксовані настановлення або соціальні настановлення. Провідними факторами їхнього формування є соціальні потреби, пов’язані з включенням особистості до первинних груп і відповідні їм соціальні ситуації. Соціальні настановлення утворюються на базі оцінювання окремих соціальних об’єктів (або їхніх властивостей) та окремих соціальних ситуацій.

Третій рівень складає система ціннісних орієнтацій, сформованих на основі вищих соціальних потреб особистості (потреба залучення до соціального середовища) і відповідно до способу життя, в якому можуть бути реалізовані соціальні та індивідуальні цінності особистості. Саме цьому рівню належить провідна роль у саморегуляції поведінки [7].

Найважливіша функція розробленої В.Ядовим диспозиційної системи полягає в регулюванні соціальної поведінки особистості. Сама поведінка становить складну структуру, всередині якої можна виокремити декілька ієрархічно розташованих рівнів.

Перший рівень – поведінкові акти, реакції суб’єкта на актуальну предметну ситуацію. Їхня доцільність детермінована необхідністю встановлення адаптивних відносин між середовищем та індивідом.

Наступний рівень поведінки – звична дія або вчинок, що формується з цілої низки поведінкових актів. Вчинок – це елементарна соціально значуща одиниця поведінки, мета якого полягає у встановленні відповідності між соціальною ситуацією і соціальною потребою.

Цілеспрямована послідовність вчинків утворює поведінку в тій чи іншій сфері діяльності, яка є для людини максимально значущою.

Нарешті, цілісність поведінки в різних сферах життєдіяльності людини й є власне проявом діяльності в усьому її обсязі. Цілепокладання на цьому рівні становить певний “життєвий план”.

Завершуючи характеристику своєї концепції, В.Ядов наголошує, що “диспозиційна регуляція соціальної поведінки є водночас і диспозиційною мотивацією, тобто механізмом, який забезпечує доцільність формування різних станів готовності до поведінки. При цьому регуляція соціальної поведінки має тлумачитися в контексті всієї диспозиційної системи особистості” [7].

Багатоманітність соціальних зв’язків і відносин особистості зумовлює різні види її соціальної поведінки, в основу виокремлення яких покладаються ті чи інші ознаки. Загалом розрізняють види соціальної поведінки:

– відповідно до соціальної структури суспільства: поведінка соціальних прошарків і страт, етнічна поведінка, соціально-професійна, статево-рольова, тендерна, сімейна, репродуктивна та ін.;

– за суб'єктом соціальної поведінки вирізняються: суспільна поведінка, масова, групова, колективна, кооперативна, корпоративна, професійна, індивідуальна, особистісна;

– за параметром активності – пасивності особистості: пасивна, пристосовницька, конформна, адаптаційна, стереотипна, стандартна, активна, споживацька, виробнича, створювальна, інноваційна, просоціальна, прокреативна, поведінка з покладання відповідальності (поведінка атрибуції);

– за способом прояву: вербальна, невербальна, демонстративна, рольова, комунікативна, реальна, очікувана, орієнтована, інстинктивна, розумна, тактовна, контактна;

– за часом здійснення: імпульсивна, варіативна, тривала.

За всієї багатоманітності видів соціальної поведінки особистості можна виокремити їхню спільну, певною мірою системостворюючу ознаку – нормативність. Тобто всі види соціальної поведінки є різновидами нормативної поведінки.

Висновок. Отже, соціальна поведінка може бути визначена як здійснювана на основі свідомих вольових зусиль система зовнішніх дій, що забезпечує адекватну взаємодію особистості та навколишнього середовища і базується на позиції людини, її ціннісних орієнтаціях та настановленнях.

У науковій літературі існують різні підходи до типізації соціальної поведінки. Найбільшого визнання набули ті, в основу яких покладаються способи задоволення соціальних потреб людини й особливості індивідуального реагування на окрему ситуацію, міра прийняття групових норм, рівень адаптації до соціального середовища, система диспозиційних утворень.

Види соціальної поведінки розрізняються відповідно до соціальної структури суспільства, за суб'єктом її реалізації, за параметром активності – пасивності індивіда, за способом прояву, за часом здійснення.

Перспективним уявляється дослідження питань, пов'язаних з регуляцією соціальної поведінки, визначенням механізмів її управління.

Література

1. Александрова М. А. Проблемы социального поведения и самореализации личности : монография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://samlib.ru/m/marina_a_a/tesis.shtml. – Назва з екрану.
2. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
3. Волченко Е. Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет / Е. Б. Волченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 115 с.
4. Зейгарник Б. В. Теория личности Курта Левина / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 117 с.
5. Мораль: сознание и поведение / Н. А. Головкин, Л. П. Буева, В. Н. Шердаков. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
6. Спирина Т. П. Социальное поведение личности как философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Спирина Татьяна Павловна. – Волгоград, 2001. – 128 с.
7. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 202 с.
8. Робер М. А. Психология индивида и группы / М. А. Робер, Ф. Тильман. – М. : Прогресс, 1986. – 256 с.
9. Я и общество / Г. Г. Акмамбетов, А. А. Хамидов. – Алма-Ата : Казахстан, 1989. – 304 с.
10. Kaluger G. Psychology and sociology: an integrated approach to human behavior / G. Kaluger, Ch. Unkovik. – Saint Luis : Mosby, 1969. – 404 p.
11. Stock D. Emotional dynamics and group culture / D. Stock, H. Thelen. – Washington, 1958. – 213 p.